תשובה על התשובה

בפרשת ניצבים קוראים אנו על התשובה (ל, ב-י), דברים המקבלים הד מיוחד בימים אלה שלפני הימים הנוראים. שני צדדים לתשובה בפרשתנו. תשובת האדם והעם אל הא-להים: "וְשַׁבְתָּ עַד ה' א-להיךָ וְשָׁמַעְתָּ בְקֹלוֹ". מצד שני, גם הקב"ה מתואר במעין תשובה שמהותה היא השבת ה'שבות', שיבת עם ישראל מגלותו: "וְשָׁב ה' א-להיךָ אֶת שְׁבוּתְךָ וְרִחֲמֶךָ, וְשָׁב וְקִבֶּצְךָ מִכָּל הָעַמִּים אֲשֶׁר הֱפִיצְךָ... שָׁמָּה". מעניין, 'וְשָׁב' כתוב, לא 'והשיב'. גם השכינה הייתה בגלות, והיא חוזרת אתנו. בעקבות רבי שמעון בר יוחאי (מגילה כט ע"א): איך אנו שרים ב'ברוך א-דוני יום יום', אחת מזמירות שבת: "וְאִתָּנוּ יָשׁוּב, נִדָּחִים קוֹבֵץ. 'יָשִׁיב' לֹא נֶאֱמַר, כִּי אִם 'וְשָׁב' וְקִבֵּץ.

לפי ההגות היהודית התשובה מצויה בין העבר לעתיד: הכרת החטא והחרטה על העבר, וההחלטה לשנות את הדרך, הקבלה על העתיד. החרטה על העבר מתבטאת בווידוי. הרמב"ם תיאר את הווידוי בראש 'הלכות תשובה': "כיצד מתוודין? אומר: אנא השם, חָטָאתִי עָוִיתִי פָּשַׁעְתִּי לְפָנֶיךָ ועשיתי... והרי ניחמתי ובושתי במעשי ולעולם איני חוזר לדבר זה..." בנוסח זה יש הד לווידויו של הכהן הגדול ביום הכיפורים: "חָטָאתִי עָוִיתִי פָּשַׁעְתִּי".

מי יאמר זִכיתי לבי

בספר משלי (כ, ח-ט) מתואר "מֶלֶךְ יוֹשֵׁב עַל כִּסֵּא דִין", המכלה את הרוע שלפניו: "מְזָרֶה בְעֵינָיו כָּל רָע", ואשר עיניו החודרות למסתורי הנפש האנושית.מתואר כאן משפט של מלך בשר ודם אידיאלי, המהווה עבורנו דגם לעמידה בפני מֶלֶךְ יוֹשֵׁב עַל כִּסֵּא דִין שמימי. לפני מלך זה אנו מתארים את חולשותנו האנושיות: "מִי יֹאמַר זִכִּיתִי לִבִּי?", לבי זך וטהור, נקי ממחשבות עוול. "מִי יֹאמַר טָהַרְתִּי מֵחַטָּאתִי?", נטהרתי מטומאת החטא בו נכשלתי. מהדהדים כאן דברי שלמה בתפילתו (מלכים א ח, מו): "כִּי אֵין אָדָם אֲשֶׁר לֹא יֶחֱטָא", או בנוסח שבקהלת (ז, כ) "כִּי אָדָם אֵין צַדִּיק בָּאָרֶץ - - אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה טּוֹב וְלֹא יֶחֱטָא". ולמרות הכרה זאת, עלול האדם עלול להונות את עצמו: "כָּל דַּרְכֵי אִישׁ זַךּ בְּעֵינָיו" (משלי טז, ב). המסע הרוחני חייב להתחיל בחשבון נפש, בהכרת החטא שעדיין מצוי באדם ובביעורו.

"מֶלֶךְ יוֹשֵׁב עַל כִּסֵּא דִין... מִי יֹאמַר זִכִּיתִי לִבִּי - - טָהַרְתִּי מֵחַטָּאתִי", לשני פסוקים אלה נסמך פסוק שלישי, בו חוזר החכם על איסור התורה לרמות במידות ובמשקלות: "אֶבֶן וָאֶבֶן אֵיפָה וְאֵיפָה - - תּוֹעֲבַת ה' גַּם שְׁנֵיהֶם". אסור להחזיק אבן ואבן, אחת כבדה יותר כדי לקנות, השנייה קלה יותר כדי למכור, כמֶטֶר הדו-צדדי של סוחרים מסוימים. מה הקשר בין שלושת הפסוקים? ניתן לומר שהקשר מצוי בדמותו של המלך החייב לשמור על תקינות המידות. פירוש נאה ואולי מתקבל על הדעת. אלא שסמיכות הפסוקים יצרה

לפעמים בלומדי ספר משלי, אסוציאציות יצירתיות חשובות יותר. במקרה זה עשה זאת רבנו יונה גִירוֹנְדִי, החכם הספרדי בן המאה הי״ג, בפירושו על משלי. בדרכו הלך תלמיד תלמידו רבנו בחיי בן אשר, שחזר על הדברים בספרו ׳כד הקמח׳.

הקשר בין הפסוקים יהיה מיידי אם נהרהר במילה המופלאה ׳מידות׳ וגלגוליה. בחיינו ״המסחריים״ קובעות המידות את שיעורם של המוצרים. בחיינו האינטלקטואליים, ה׳מידות׳ הופכות לכללים לוגיים או פרשניים, כ׳מידות שהתורה נדרשת בהם׳. בחיינו המוסריים, המידות הן דרכי התנהגות ותכונות הנפש. ואכן לפי זה הפך המונח העברי ׳מידה׳, יחד עם ׳מעלה׳ לתרגום המושג virtue. מעתה מתעוררת מאליה האסוסיאציה. דרישת האמת במידות המסחריות מבטאת בנפש את המאבק נגד השחיתות והצביעות, נגד ׳האיפה ואיפה׳ שאנו נוהגים כל כך הרבה פעמים בחיינו.

עד כאן האסוציאציה המיידית. אצל חכמי המוסר שהיו שקועים בעולם ההלכה התעוררה אסוציאציה אחרת. רבינו יונה מצביע על דברי חז״ל (בבא מציעא סא ע״ב) לפיהם התורה אסרה לא רק להונות במידות, אלא אפילו להחזיק מידות ומשקולות לא מדוייקים: לֹא יִהְיֶה לְךָ בְּכִיסְךָ אֶבֶן וָאָבֶן... (דברים כה, יג), ״בא הכתוב ללמד שהוא עובר עליו משעת עשייה, אע״פ שלא נמדד בהן ולא הונה בהן״. מכאן ״זִכִּיתִי לִבִּי!״ אנו חייבים לזכות את הלב שטרם חטא, מהמידות הרעות העלולות להסתתר בו. זהו, לפי ר׳ יונה, פירוש הכתוב שבפרשת ׳ניצבים׳: פֶּן יֵשׁ בָּכֶם שֹׁרֶשׁ פֹּרֶה רֹאשׁ וְלַעֲנָה, ״כי משורשי המידות יפרו ענפי החטא... כי אבן ואבן תועבת ה׳ מפני שנתכוון לעשות בהן עוול אע״פ שלא חטא בהן... שמזומנת להכשיל ולהחטיא, ולא יתכן שיטהר מחטאת עמהן״.

מי יאמר טהרתי מחטאתי

החלק השני של הפסוק בו אנו דנים מובן: מִי יֹאמַר טָהַרְתִּי מֵחַטָּאתִי. ולמרות זאת נפנה לקריאתו ה״יצירתית״ של רבי נחמן מברסלב (ליקוטי מוהר״ן, ו). רבי נחמן עומד בפני המלים: ״טהרתי מחטאתי״ וקורא אותן תוך שינוי קל, מפתח לקמץ. הוא קורא לא ״טָהַרְתִּי מֵחַטָּאתִי״, אטהר מהחטא, אלא ״טָהַרְתִּי מֵ׳חָטָאתִי׳, אטהר מווידוי החטאים המיוצג במלה ׳חָטָאתִי׳. בלשונו של רבי נחמן: ״וצריך לעשות תשובה על תשובה. התשובה היא תהליך מתמיד, מהפכה שאף פעם אינה מסתיימת. זאת בגין שתי סיבות. הסיבה הראשונה היא פסיכולוגית ומוסרית. אנו חייבים לחזור ולתקן את עצמנו כי ייתכן ואף בחזרה בתשובה יש ׳פניות׳, אינטרסים. אנו נדרשים ל׳תשובה שלימה׳, דהיינו תשובה אמיתית וכנה, תשובה בה ״זִכִּיתִי לִבִּי״. אלא שיש בתשובה ממד נוסף, ״ואפילו אם יודע אדם בעצמו, שעשה תשובה שלמה... צריך לעשות תשובה על התשובה הראשונה״. הסיבה היא מחשבתית, קונצפטואלית. הדוגמה בה משתמש רבי נחמן היא תיאולוגית: כיצד אנו תופסים את הקב״ה. היא מלמדת אותנו על התפתחות ההגות הכללית ועל ההתפתחות האישית גם יחד. התורה אסרה לנו לעשות דמות ופסל והזהירה אותנו מלייחס לא-להים דמות אנוש. היה זה תהליך חינוכי רב דורות, המגיע לשיאו בכתביו של הרמב״ם ולדעתי

גם בקבלה. כל תפיסתנו את הרוחניות אינה אלא תהליך מתמיד של תשובה: "כי מתחלה כשעשה תשובה עשה לפי השגתו, ואחר כך... בוודאי הוא מכיר ומשיג יותר את השם יתברך. נמצא, לפי השגתו שמשיג עכשיו, בודאי השגתו הראשונה הוא בבחינת גשמיות. נמצא, שצריך לעשות תשובה על השגתו הראשונה". הפילוסופיה שלנו חייבת להיות תהליך מתמיד של תשובה. בכל שלב חייבים אנו לתקן כל מה שחשבנו בשלב הקודם. למדנו החרטה על העבר הופך מעתה לעיקרון מנחה של חיינו הרוחניים והדתיים. העתיד הוא המשך העבר תוך תיקונו. אנו חייבים בתשובה.

ואנו, היושבים המטיפים מוסר מעל דפי העיתונות, פטורים ממצוות התשובה, מהחובה לבקש מחילה מאלה שאולי הכאבנו? עלינו לבקש סליחה ולסלוח. וכמו שלימדה אותנו החסידות, גם לסלוח לעצמנו. ועלינו להתפלל. את זאת אעשה כאן בעקבות ר' נתן תלמידו של רבי נחמן (לקוטי תפילות ח"א ו, נב-נו), אותה אהפוך מיחיד לרבים: "ה' א-להינו, נפשנו יודעת מאד כי אנו רחוקים מאד מתשובה באמת... ה' א-להים, אתה ידעת לאיוולתנו, ואשמותנו ממך לא נכחדו. ועתה אבינו, אבינו, מלא רחמים, מה נעשה... עזרנו עזרנו, חננו חננו, הושיענו ברחמיך הרבים וחסדיך העצומים והופיעה עלינו ממעון קדושתך רוח חכמה ובינה, רוח קדושה וטהרה... וזכנו להיות כל ימי בתשובה תמיד, כי מִי יֹאמַר זִכִּיתִי לִבִּי - טָהַרְתִּי מֵחַטָּאתִי. כי אתה ידעת את לבבנו, כי הלב מעורבב בפסולת ובפניות הרבה, ואפילו בשעה שאנו מתוודים ואומרים: חטאנו לפניך, גם אז באים בלבנו מחשבות זרות ופניות גדולות... על כן זכנו ברחמיך הרבים להיות בתשובה תמיד, שנזכה לעשות תמיד תשובה על תשובה הראשונה... ואז נדע באמת כי עדיין לא התחלנו לעשות תשובה... ועזרנו שנהיה בורחים מן הכבוד באמת... ועזרנו ה' א-להינו, להיות תקיפים ואמיצים וחזקים בעבודתך תמיד. ואל תניחנו ליפול חס ושלום... ויקוים בנו מקרא שכתוב: אני לדודי ודודי לי".